

OBORNI TERÉZ

Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620)

A királyi Magyarországon Mohács után bekövetkező kormányzati változásokat, és ennek részeként a helytartóság problematikáját viszonylag jól ismerjük az utóbbi évszázad kutatásaiból. Az erdélyi államigazgatás történetének kutatása terén azonban az egyik kevésbé ismert és feldolgozott tárgykör a fejedelmi helytartók és gubernátorok kormányzati funkciójának története. Az Erdélyi Fejedelemség kormányzati berendezkedésének elemei szükségszerűen a középkori magyar királyság kormányzatából alakultak ki, így vette át az újonnan kiformalódott államalakulat a helytartói és kormányzói funkciót is. Az erdélyi kormányzattörténet kiváló kutatója, Trócsányi Zsolt is csak néhány észrevételt tett azonban az erdélyi helytartókra és kormányzókra vonatkozóan, amikor áttekintette azokat a törvénycikkeket, amelyeket a helytartói/kormányzói jogkörre vonatkozóan hoztak az erdélyi országgyűlések.¹ Az általános magyar jogtörténeti irodalom és az erdélyi jogtörténet sajátosságait tárgyaló irodalom is meglehetősen ritkán tesz említést az erdélyi helytartók/kormányzók kormányzati szerepéről.² A kormányzók soráról és a fejedelemség történetében betöltött szerepükről eligazítást nyújt Rácz Lajos jogtörténeti-alkotmánytörténeti összefoglalása.³

Elsőként Fráter György viselte az ország keleti területein, azaz a szultán által Izabella királyné és fia hatalma alá bocsátott területeken a helytartói címet, bár tudjuk, hogy ő maga gubernátor is szeretett volna lenni, de a királyné e cím viseléséhez nem járult hozzá. Helytartóként hatalma rendkívül széles körűnek volt mondható: kiterjedt a belügyi kormányzat minden ágára, rendelkezett a külügyekben, sőt fellebbviteli bírói fórumként is működött, ahogyan ez a feladatkör

1 *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 25–28.

2 Mezey Barna is csak Bethlen István kormányzóságáról tesz említést: *Mezey Barna*: Az erdélyi fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 23. Vö. Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2003. 100–102. Ld. újabban: *Horn Ildikó*: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok 140(2006) 883–924.

3 *Rácz Lajos*: Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 139–150.

a helytartói tisztség részét képezte a középkori királyságban is.⁴ György barát erdélyi teljhatalmához kétségtelenül hozzájárult az is, hogy ő egyben a kincstartói és főbírói tisztségeket is magáénak mondhatta, és ezekkel teljesedett ki a kormányzat minden ágára vonatkozó koncentrált hatalma. Elsőként a Fráter György uralma alatti időszakban (1541–1551) – bár formálisan az özvegy királyné és fia birtokolta a főhatalmat – fordult elő, hogy az erdélyi rendek megkísérelték egy tanácsosi testület létrehozását a helytartó mellé, ennek működése azonban, még mielőtt elkezdődött volna, megbukott a Barát ellenállásán, bár alhelytartót kinevezett Mikola László személyében. György barát helytartóságának esete tovább bonyolódik azzal a szokatlan sajátossággal, hogy ő egyúttal I. Ferdinánd helytartója is volt, már 1541-től. Ezt követően a fejedelmi kor Erdélyében még számos esetben találkozunk helytartóval vagy kormányzóval a főhatalom gyakorlásában, de ezek mindegyike személyes hatalmat gyakorolt, akár a fejedelem nevezte ki őket, akár a rendek választották e tisztségbe. Néhányszor előfordult még halvány kísérlet a helytartó melletti tanácsosi testület létrehozására (például Petrovics mellé), de ezek hamvába holt próbálkozások voltak és a legcsekélyebb sikerrel sem jártak. Ez természetesen magának a fejedelemségnek kormányzati berendezkedéséből és struktúrájából fakadt, amelyet Ember Győző és Trócsányi Zsolt is a „középkorias” jelzővel illetett. A helytartói/kormányzói tisztség esetében elmondható, hogy ezek a helytartók rendszerint magánjogi típusú függőségben álltak a fejedelemtől, hivatali megbízatásukat többségükben neki köszönheték, neki tartoztak felelősséggel. Trócsányi azt állapítja meg, hogy amennyiben volt választott vagy kijelölt gubernator vagy helytartó, ezek látták el a fejedelem szerepét az országgyűléseken.⁵

Az I. Ferdinánd uralma alatti időszakban (1551–1556) két helytartó kinevezésével is találkozunk. Amellett, hogy a hatalomátvétel idején Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy Fráter György is maradjon meg a helytartói tisztségben, mellé rendelte Báthory Andrást (1551), aki végül is ténylegesen nem töltötte be ezt a funkciót. Nem feledkezhetünk meg Gianbattista Castaldo hadparancsnok rövid életű erdélyi katonai helytartói pozíciójáról (1551–1553), amelyben több kormányzati funkció is keveredett. 1556-ban az erdélyi rendek még a királyné és fia visszatérte előtt választották meg Petrovics Pétert helytartónak, rendkívül széles körű felhatalmazással, aki azonban azonnal átadta ezt a hatalmat a hazatérő Izabellának 1556 őszén.

Báthory István 1583-ban hozott létre egy hármas helytartói tanácsot, amelyet újkori típusú kormányzati szervként állított föl, és ez 1585-ig tevékenyen működött is, bár körülményessége és az ügyintézés lassúsága miatt feloszlatta a fejedelem. Ezt követően került sor Giczy János kormányzói kinevezésére. Az új kormányzó szinte teljhatalommal rendelkezett a kiskorú fejedelem, Báthory

4 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) 391.

5 *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez). Bp. 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 76.)

Zsigmond mellett, ez esetben kinevezése megfelelt a hagyományos magyar jogszokásoknak.⁶ Gicz 1588 decemberében mondott le hivataláról, és a következő év elején meg is halt. Báthory Zsigmond uralkodása kormányzattörténeti vonatkozásban is rendkívül zűrzavaros időszak. A főhatalom változásai a helytartók és kormányzók sokaságát eredményezték, olykor nem is egészen világosan áttekinthető egymásutániségben és felhatalmazással. Báthory Zsigmond kétszer is feleségét hagyta Erdélyben, mint helytartóját (1596. január–március; 1597. január–március), majd ugyancsak Mária Krisztierna lett Rudolf helytartója 1598 áprilisában. Habsburg Miksa főherceg 1598-ban csak elnyerte a kormányzói kinevezést, de nem lépett e funkcióba. 1599-ben Vitéz Mihály is Rudolf helytartójaként érkezik Erdélybe. 1603-tól azután kormányzóbiztosok, majd a következő évben kormányzótanács irányítja Erdélyt, igaz, ezek már szintén Rudolfot képviselik. Talán a legjobban feldolgozott Rákóczi Zsigmond fejedelemsége előtti kormányzói munkássága (1605–1607).⁷ Az előzmények e hevenyészett, gyors áttekintése után érkezünk el Bethlen István helytartói kinevezéséhez.

Ember Győző Petrovics 1556. évi helytartóságáról szólva azt állapította meg, hogy Erdélyben ezt követően a 16–17. században nem fordul elő a helytartói intézmény.⁸ Ez a megállapítása az itt bemutatandó utasítás fényében módosításra szorul. Trócsányi is csak mint gubernatort említi Bethlen Istvánt, helytartói megbízatásáról nem ejt szót. Megjegyzi, hogy bár Bethlen István 1620-tól már gubernator volt, tisztségében csak a fejedelem távollétei esetén tevékenykedhetett, és Bethlen Gábor életében törvényben nem szabályozták hatáskörét, hanem majd csak 1630-ban, a Brandenburgi Katalin uralkodása alatt kialakult konfliktushelyzetben teszik ezt meg.⁹ Ehhez a jelenséghez két megjegyzést kell hozzáfűzni: egyrészt Bethlen István kormányzósága a fejedelem, Bethlen Gábor életében még annak távollétei idején sem felelt meg a közjogi helyzetnek, hiszen volt uralkodó, aki képes is volt az uralkodással járó kötelezettségek ellátására, tehát a magyar jogszokásnak megfelelően valójában a helytartói pozíció lett volna megfelelő, míg 1630-ban, amikor is a rendek Brandenburgi Katalint nem tartották az uralkodásra alkalmas személynek, a gubernator választása adekvát jogcselekmény volt. Ez esetben viszont a gubernator jogkörét oly mértékben szorították korlátok közé, hogy az gyakorlatilag a tanács felügyelete alatt állt.

6 Tevékenységére ld. *Jakab Elek*: A Ghyczyek Erdély történetében különös tekintettel a kormányzói intézményre. Bp. 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 6.)

7 *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1979. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai LIX.) 57–113.

8 *Ember Gy.*: i. m. 407. A fejedelemségkori helytartói/kormányzói tisztség történeti áttekintését egy nagyobb lélegzetű tanulmányban tervezem, itt most csak a kérdés fölvetésére szorítkozom.

9 *Trócsányi Zs.*: Törvényalkotás i. m. 27. Az 1630. évi gubernatori utasítás: 1630: IV. art. Ld. Erdélyi országgyűlési emlékek. IX. 1629–1637. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 114. Az erdélyi rendek a helytartósággal kapcsolatos törvényt nem hoztak, ez derül ki az *Approbatae* és a *Compilatae Constitutiones* áttekintése alapján. Vö. a Magyar Törvénytarban az 1454–1848. évi erdélyi törvényeket.

Bethlen Gábor fejedelem kassai udvarából, 1620. március 5-ei keltezéssel adta ki az utasítást testvéröccse, Bethlen István számára mint főtanácsosának és erdélyi helytartójának.¹⁰ A fejedelem szép arengában fejt ki gondolatait arról, hogy az országaról való gondoskodás igénye indította őt arra, hogy távollétében maga helyett helytartót nevezzen ki. A helytartónak a legközelebbi Judica vasárnapra (április 5.) meghirdetett országgyűlésen kell helyét elfoglalnia, Péchy Simon kancellár, főtanácsos és teljhatalmú biztos közreműködésével, az utasításban megszabott kondíciókkal. Az utasítás pontokba szedve foglalja össze mindazokat a felhatalmazásokat, amelyekkel a fejedelem öccsét megbízza.

1. Mindenekelőtt deklarálja, hogy ezzel az instrukcióval nem a kormányzói tisztséggel bízza meg testvéröccsét, Bethlen Istvánt, hanem csak olyan hatalommal ruhazza föl, ami ahhoz szükséges, hogy a fejedelem távollétében az országot igazgassa.

2. Utasítja, hogy a fejedelem uralma alatt született végzéseket, törvényeket tartsa és tartassa is be, azok értelmében igazgasson.

3. Cselekedeteiben őrizze meg a fejedelem méltóságát, hiszen annak nevében és helyette rendelkezik a hatalommal.

4. Bár a fejedelem egy administratort (azaz pénzügyigazgatót) akar rendelni a helytartó mellé, mégis meghagyja, hogy az ország jövedelmeire gondosan ügyeljen, azaz a bányákra, sóaknákra, portusokra, uradalmakra, főképpen pedig a Gyulafehérváron és másutt is megkezdett építkezésekre, és ebben szorgalmasan kövesse a fejedelem példáját.

5. Igyekezzen megszerettetni magát a rendekkel, de azért csak mértékkel tegye ezt, mert hivatalt csak kellő keménységgel lehet viselni, ezért, ha kihágást vagy hiányt tapasztal a szolgáló személyek körében, azokat intse és fenítse meg, ha pedig communitas, azaz városok, vármegyék, székek követnek el kihágást, azokat meg is idéztetheti. Nyilvánvaló kihágásokat bebörtönzéssel is büntethet, a gyanús eseteket pedig hozza a fejedelem tudomására.

6. Meghagyja a helytartónak, hogy az egyszemélyű kormányzásból eredően bekövetkező nehézségeket úgy távoztassa el, hogy az ország tanácsosai közül két-három embert váltásban maga mellett tartson, ahogyan ezt a tanácsuraknak is megparancsolja hozzájuk küldött követe által. A tanácsurak udvarbeli ellátására pedig pénzt (1000 forintot) és természetbeni ellátmányt (20 nagy hordó bort, 300 nagy köből búzát, 300 köből zabot) rendel ki, amelynek szétosztását a helytartóra bízza.

7. A fejedelem úgy rendelkezik a helytartó további felhatalmazásairól – aki most ugyan gubernator nem lehet –, hogy külföldi követeket fogadhat és utasíthatja az udvarbíró azok ellátására. A fejedelemhez érkező követeket azonban ne késleltesse magánál, de akik hozzá érkeznek, azokat saját maga fogadja, ve-

¹⁰ Magyar Országos Levéltár F1, Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii, 12. köt. 152–155.

lük tárgyalhat. Részletesen megszabja, hogy a török, tatár követeket mivel lásák el.

Legfőbb feladatai egyikének jelöli ki az ország határainak vigyázását, posták és kémek küldésével járó ellenőrzését. Ezeknek, ha a Portára mennek 32 forintot adjon, ha Moldvába vagy Havasalföldre, akkor 12 forintot és ha a fejedelemez, akkor 10 forintot, továbbá útlevelet is kapjanak, amelyre ellátást kaphatnak, ahol szükséges. Ezen a területen úgy takaríthatnak meg költséget, hogyha a brassói bírák és a háromszéki tisztségviselők szolgálatait veszik igénybe, akik egyébként is tartoznak ezzel, tudniillik a bereciek a Moldvára és Lengyelországra való kémkedéssel tartoznak a fejedelemez. Temesvárra a lugosiak és karánsebesiek vigyázzanak, Lippát pedig Illyéről a saját emberei által figyeltesse. A fejedelemez küldhet levelet a Váradról induló postával is, de ha valami „derék, titkos és siető” dologról van szó, akkor saját szolgálait küldje el.

8. Katonai mustrát évente legalább kétszer tartson, de ezekre a fejedelemez maga akar utasítást adni írásban, miután a helytartó jelezte neki a megfelelő időt és módot a mustra megtartására. Szükség esetén pedig a rendeket, de kiváltképpen a székelyeket állandó készenlétre szólítsa föl, hogyha hirtelen hadba kell szállni, késedelem a készülétlenség miatt ne legyen.

9. A tanácsot és a rendeket nem szükséges összehívni, csak akkor, ha valamilyen veszély fenyegeti az országot. Egyébként nem kell a rendeket „fárasztani”.

10. A törvénykezésre a megfelelő időpontokat jelölje ki az ország törvényei szerint, és békeidőben a szokásos módon igazságot szolgáltatasson, az ítéletáblán ő elnököljön.

11. A fejedelemez engedélyezi, hogy a helytartó kiadhasson gyámsági leveleket, perhalasztásokat, végrehajtó leveleket és bizonyágleveleket, egyezségek végrehajtásáról szóló leveleket. Kirendelt gyámság, kegyadományozás és törvényi halasztások joga kizárólag a fejedelemezre illetik. Halálos ítéletek végrehajtását elhalaszthatja addig, amíg a fejedelemez tudomást nem szerez róla, és nem rendelkezik.

12. Az arra érdemeseknek megígérheti a fejedelemez kegyét, amelyért levélben folyamodhat.

13. A fejedelemez megígéri, hogy minden szükséges információt a helytartó tudomására hoz, ami az igazgatás jobb kimeneteléhez szükséges, de kéri, hogy a helytartó és a mellette lévő tanácsosok saját levelével informálja őt is az erdélyi ügyekről.

14. A végvárat igen gondosan felügyelje, gondoskodjon számukra muniócióról és minden segítségről, amiről ugyancsak szorgosan tájékoztassa a fejedelemezre.

15. A helytartó gondviselése a Partiumra is terjedjen ki, ideiglenesen kivéve ebből Bihar vármegyét.

16. Ha a kisebb tisztségviselők hiányoznak, vagy nem elég jól töltik be feladataikat, a helytartó azokat az administratorral és exactorral egyetértésben lecserélheti. Ilyenek a porkolábok, udvarbírák, harmincadosok, kamaraispánok.

A főbb hivatalokat azonban, mint a főkapitányságok, a főispánságok és a királybírák hivatala, csak a fejedelem töltheti be.

17. A gyulafehérvári diákok és növendékek, az ottani két prédikátor és egy tanítómester ellátását a továbbiakban is a fejedelem rendelkezésének megfelelően kell megtartani.

18. A helytartó éves fizetése tízezer forint legyen, amiből száz lovast és száz gyalogot kell tartania. Ezenkívül búzát (500 köböl), zabot (300 köböl), bort (a termés mennyisége szerint 30–50 hordót) kapjon és bárányt (300 db) az ország dézsmájából. 15 öltre való szénát kaszáltassanak számára a tövisi réten. A pénzt az administrator negyedévenként szolgáltatassa ki, az élelmiszert az arendator.

A fejedelem öccse a fentebbiekben ismertetett jogosultságokkal és kötelezettségekkel járó tisztséget 1620 áprilisában el is foglalta. Először az 1620. április 5–20. közötti gyulafehérvári országgyűlés törvényeit adják ki Bethlen István főtanácsos és helytartó (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*) nevében.¹¹ Az országgyűlést egyébként a helytartó és Péchy Simon teljhatalmú biztos nevében is hívják össze. A források arra mutatnak, hogy ezt követően egészen az őszi országgyűlésig Bethlen István ezt a címet viselte és az utasításában foglaltaknak megfelelően igen szorgosan iparkodott tájékoztatni az erdélyi állapotokról a távol lévő fejedelmet. Leveleire Bethlen Gábor a tőle megszokott alapossággal válaszolt, minden apró részletre kiterjedő eligazítást, utasításokat adott testvérének. Besztercebányán keltezett, 1620. augusztus 8-ai válaszlevelében írja öccsének, hogy jelentését megkapta, benne híreket a székelyek helyzetéről, a máramarosi nemesek hadi készülség alóli felmentéséről, kéri, hogy az alvinci tiszttartó küldessen négy lovat Kassára és egy bizonyos csikót Hunyadról, és egyébként a helytartó írasson jelentést a hunyadi udvarbíróval. Továbbá küldessen pénzt Váradra hadfogadásra, és írja meg azonnal, hogy mikorra és mennyi katonát tudnak hozzá küldeni. A fejedelem levelében igen komolyan aggódik az ország jövedelmeinek defektusai miatt, és noha finoman, de mégis meglehetősen kioktatóan ír arról, hogy honnan és hogyan kellene szert tenni a szokásos bevételekre.¹² Még egyszer szögezzük le, hogy a fejedelem levelének címzésében helytartóként nevezi meg testvérét.¹³ Bethlen levele egy hét alatt ért Erdélybe,

11 Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. 1614–1621. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 538.

12 „Bizony uram sokat csudálkozom azon, hogy nekem mostan semmi jövedelmem Erdélben nincsen; mikor én ott benn laktam, ha csak így jött volna az proventus kezemhez, nem tudom, hova kellett volna lennem; félnek vala akkor én töllem az tiszttartók, az kamaraispánok; nemcsak posztót, hanem pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harminczadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, a mint látom, sem aknák, sem bányák, sem harminczadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiojában. [...] Ezeket azért írák kglmednek, hogy értse, honnét kellene lenni a jövedelemnek.” Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartónak, Besztercebánya, 1620. aug. 8. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Dr. Lukinich Imre. Történelmi Tár 9(1908) 232–233.

13 „Illustrissimo Domino Comiti Stephano Bethlen de Iktar etc. per regnum Transylvaniae locumtenenti nostro etc. Fratri nobis honorando.” I. m. 236.

augusztus 15-re már meg is érkezett Gyulafehérvárra, ahogy a rajta található feljegyzés mutatja. A fejedelem tájékoztatja még testvérét az aktuális hadieseményekről és a francia követ érkezéséről is.

Az őszi országgyűlésen már bizonyos változások tapasztalhatók. 1620. szeptember 20. és október 7. között szintén Gyulafehérváron megtartott gyűlésen Bethlen István már mint gubernator tűnik föl. Időközben Bethlen Gábort Magyarország királyává választották az ország rendjei Besztercebányán, és ez a közjogi helyzetben bekövetkezett változás azonnal érzékelhető az erdélyi rendek gyűlésén. Magát az országgyűlést a fejedelem rendelte el, helyesebben szólva most már őfelsége rendelkezéséből (*ex edicto suae Majestatis*) jönnek össze az erdélyi rendek. Az elnevezést is megváltoztatják: részgyűlésre (*ad partialia comitia*) kell összegyűljenek. Bethlen István, aki megnyitja az ülést és szentesíti a törvénycikkeket, saját magát gubernatorként nevezi meg, a következőképpen: Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, ő királyi felségének Gábor úrnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának, Erdély fejedelmének, a székelyek ispánjának belső tanácsosa és Magyarország kormányzója.¹⁴ Azt is megtudhatjuk az országgyűlési jegyzőkönyvből, hogy hogyan lett gubernator a korábbi helytartó: őfelsége egy levelében a kormányzásra vonatkozó teljhatalommal bízta őt meg, mégpedig egész Erdélyországra és Magyarország hozzá kapcsolt Részzeire kiterjedően.¹⁵ Márpedig ebben nem kétkelhetünk, hiszen maguk a rendek is igazolják, hogy a fejedelem maga nevezte ki testvérét immár kormányzóvá. A rendek ugyanis hálájukat fejezik ki, amikor elismerik őt az új tisztségben: „Ő nagyságát gubernator uramat a Felsőged kegyelmes commendatiójához képest s mind penig az maga dicsőretes virtusához képest, avagy virtusára nézve egész országúl Felsőgedtől creáltatott és előnkben adatott gubernatorunknak agnoscálván nagy böcsülettel és szeretettel acceptáljuk.”¹⁶ Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy hálásak, amiért „közinkbe nem valami idegent, hanem szerelmes atyjafiát, vérit, tagját, hazafiát Bethlen István uramat ő nagyságát előnkbe gubernatorul szegény hazánknak rendelte és mutatta”.

Akárcsak a korábbi évtizedekben, most Bethlen István esetében is valamegyes gyanú merül föl a tekintetben, hogy a fejedelmi Erdélyben némi bizonytalanság mutatkozik a kormányzó és a helytartói tisztség mibenléte és alkalmazása körül. Már Fráter György idejétől kezdve voltak ennek jelei, de most ez tűnik ki Bethlen István esetében is. Az tudniillik, hogy olykor összemosódott a két közjogi funkció, a jogok és felhatalmazások egyes elemei keveredhettek. A bizonytalanságot az is erősíti, hogy a fejedelem egy 1620. november 11-én Pozsonyban kelte-

14 „Nos comes Stephanus Bethlen de Iktar comitatum Hunyadiensis et Maramosiensis supremus ac perpetuus comes serenissimae regiae Majestatis domini domini Gabrielis Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, principis Transylvaniae et Sicularum comitis intimus consiliarius et regni Hungariae gubernator”. Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. i. m. 547.

15 „et Nos plena cum autoritate gubernandi in aliis suae regiae Majestatis litteris missilibus commendatum toti regni Transylvaniae et partibus regni Hungariae eidem annexis et subjectis praeficere sua Majestas dignata fuerit”. I. m. 547–548.

16 I. m. 549.

zett levelét öccsének újra csak mint helytartónak címzi, holott ekkor már a rangosabb gubernatori pozíciót is megkapta tőle. Ez az újabb levél november 20-án érkezett Gyulafehérvárra, s ez a tény, valamint a levél tartalma ismételtén azt jelzi, hogy igen gyakori és gyors volt az üzenetváltás az erdélyi fejedelmi udvar és a hadjáratban lévő fejedelem különböző táborhelyei között. A fejedelem nyugtázza az erdélyi postával érkező portai leveleket, és azokra választ is ír, kéri, hogy igen gyorsan, tizenöt nap alatt vigyék be a leveleit Gyulafehérvárról a Portára. Utasításokat ad az ottani követe részére, ezenfelül az erdélyi adóbeszedésre nézve, tájékoztatja öccsét a katonai eseményekről, csatákról számol be, tudatja, hogy a moldvai és a lengyelországi helyzetről ő is mindent tud, a Krakóból „jövő-menő” embereitől.¹⁷ Bethlen István már mint gubernator rendelkezik a hadsereg élelmezésére nézve 1620 decemberében,¹⁸ később a szászoknak parancsolja meg nyolcökrös vasas szekerek előállítását.¹⁹ Az 1621. szeptember–októberben lezajlott, még mindig *partialis*nak nevezett gyűlést szintén Bethlen István mint gubernator hívta össze és nevével szentesítették a törvénycikkeket.²⁰ A következő évtől azután már a hazatért fejedelem, Bethlen Gábor neve alatt születtek a törvénycikkek. Bethlen István a továbbiakban is fel-feltűnik mint gubernator, majd 1626-tól mint Bethlen Gábor halála utánra választott kormányzó.²¹ A helytartóról szó esik még a fejedelem által kiadott, Kamuthy Balázs kincstartói hatáskörét szabályozó, 1620. július 18-án kelt utasításban is, amelyben – összhangban a helytartói utasításban foglaltakkal – elrendeli, hogy a hanyag vagy nem megfelelő tisztségviselőket a kincstartó a helytartóval egyetértésben cserélje le.²²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korábbi ismereteinkkel szemben a helytartói intézmény feltűnik a 17. századi Erdélyben is, bár kétségtelenül rövid időre, hiszen Bethlen István hamarosan a magyar közjogban magasabb rangot és – elvileg – nagyobb hatalmat jelentő kormányzói funkciót kapja meg a fejedelemtől. Ugyan egyelőre csak a fentebb említett két töredékes levélváltásból vannak ismereteink Bethlen István helytartói működéséről, de ismerve a fejedelem rendkívüli igényét a tájékozottságra, s igyekezetét arra vonatkozóan, hogy a távolból is felügyelje az otthoni ügyeket, szinte biztosak lehetünk abban, hogy meglehetősen gyakori információcsere volt kettejük között, és Bethlen szinte minden kormányzati kérdésben maga igyekezett dönteni, utasítást adni helytartójának. Kis túlzással azt is állíthatnánk, hogy még istállóbeli lovait is személyesen ismerte, nem is csak Gyulafehérváron, (korábbi levelében konkrétan meg is mondja, hogy a „Sani” nevű ló csikáját küldjék el hozzá Hunyadról). De nem ez az első eset, és feltehetően nem is az utolsó, hogy lenyűgözve szemléljük a fejedelem elképesztő munkabírását és kifogyhatatlan energiáját.

17 Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartóhoz, Pozsony, 1620. nov. 11. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez i. m. 237–240.

18 Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. i. m. 552–553.

19 I. m. 558–559.

20 I. m. 559.

21 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormánya 1540–1690. Bp. 1980. 25.

22 I. m. 323.

Forrás

*Pro Illustrissimo Domino Comite Stephano Bethlen de Iktar seniore terrarum ac comitatum Huniadiensis et Maramarusiensis perpetuo comite, intimo consiliario et per Regnum nostrum Transylvaniam locumtenente instructio*²³

Régi bölcsek mondása, de az mindennapi experientia is bizonyítja, hogy az emberi életnek dicséretes folyásának egy részét szüleinkhez, más részét szerelmesinkhez, harmadikot barátinkhoz és jóakaróinkhoz, mindenestől pedig édes hazánkhoz tartozandó és mutatandó szolgálatunk s kedveskedésünk foglalják magoknak: mely dicséretes rendtartásnak mi is elejitől fogván követői akarván lenni, ha édes szüleinkhez, kicsiségünkben elválásunk miatt hasznos szolgálatot nem mutathattunk, azokhoz, kik vagy szüleink helyett jó akarattal voltak, vagy az szeretetnek tartozó gradussában utánok másodrendben következének azonképpen jóakaróinknak, mentől inkább szerelmes édes hazánknek oly háládatossággal akartunk lenni, hogy méltó panaszt senkitől magunkon ne viselhetnénk; mely hivatalunknak ennek utána is Isten őfelsége segítségéből amennyivel jobb módok engedtetnek, annyival bőségesben igyekezünk mindenkor megfelelni.

Mivel penig hatalmas és csudálatos gondviseléséből annak előtte is kisebb állapotunkban ezekre igen vigyáztunk, de immár hetedfél esztendőől fogva erdélyi fejedelemségünkben sok irigyinknek el nem tágulván rólunk és országunkról, veszedő szándékok és a szóknak nagyobb hitelek s tekintetek miatt bátor-ságos állapotot nem nyerhetvén sem szerezhelvén magunknak az Nímet és Római császárok udvarában. Ez alatt veszedelmes támadások következvén az hit dolgából cseh, morva és több konföderátus országokban, kik ha megnyomorattanak volna, Magyarország is magát hasonló veszedelemtől idején oltalmazni akarván, békességes országunkból ezeknek az országoknak segítségekre kihivat-tatván, és az Úristen igaz ügyünkben szép győzedelmes szerencsékkel megáld-ván, itt künn állapotunk az mostani római császárral második Ferdinándussal vé-gezett induciánk szerint ez jövő Szent Mihály napjáig abban hagyatott, hogy az nemes Magyarországnak fejedelmi titulussa alatt, instar regis, igazgatója és absolute gubernálója legyünk, hogy ez idő alatt az mi kedves hazánk és orszá-gunk, erdélyi fejedelemségünk bizonytalan állapotban ne tartassék, mind méltó-ságos, érdemes sok virtusira nézve s mind atyafiúi szeretetünkéből böcsületinek öregbítéséért, távollétünkben nem másra, hanem mint kivel egytestvérek va-gyunk, szerelmes öcsénkre, Bethlen István uramra bíztuk, úgy, hogy míg itt künn állapotok is bizonyosabb karban állapadhatnak, addig őkegyelme mi képünkben Erdélyben az főhelytartóságnak tisztiben ez következő Judica vasárnapra az országnak promulgált gyűlésében az tekintetes, nagyságos Péchy Simon belső ta-nácsosunk, cancellár és arra való commissariusunk által beállattatván országunk javára, magunk méltóságának őrizésére és maga jó hírének nevének öregbítésé-

23 A forrás szövegének közlése a Bak Borbála által meghatározott elvekhez igazodik: *Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*. Fons 7(2000) 91–138.

re is mentől jobban és dicséretesebben forgolódjék; melyben hogy őkegyelme jobb móddal procedálhasson ez alatt megírt conditiókkal adtuk instructionkat őkegyelmének.

1. Először mindeneknek előtte ne úgy gondolkodjék őkegyelme mostani állapotjának mivolta felől, hogy Erdély külön országában míg ez mostani induciánknak vége valamely felé elválnak, hogy teljeséggel gubernátorságnak autoritásával praeficiálhassuk, mivel mindezeknek az állapotoknak exitusa Isten és az idők kezében vagon, mindazonáltal addig is és most is oly autoritással bízzuk őkegyelmére országunkat, mellyel mind maga tekinteti öregbedjék és nevedjék, és az országnak is gondviselésére elégséges lehessen.

2. Hogy az Úristennek engesztelése és tisztességének őrizése felől, valamint ennek előtte szép dicséretes végezések löttének általunk Erdélyben, most is azoknak megtartásáról és őrizéséről írásunk és izenetünk által megintvén az országot, őkegyelme is ezeknek és több articulusoknak megtartásával igazgasson minden rendeket.

3. Efféle nagy tisztekben fejedelmek után mindenkor az kétség nélkül való tökéletes hűség kívántatik, melyet őkegyelmére nézve nem szükség csak említünk is. De amellet mindjára kívántatik az fejedelmi méltóságnak akármi dolokban nagy vigyázással való őrizése, hogy akinek képét, helyét, nevét viseli annak méltóságát minden cselekedetiben őrizze, mely őkegyelmében annyival nagyobb okossággal, vigyázással kívántatik, amennyivel vérségünk is őkegyelméhez mindeneknél nyilván vagon, ki őkegyelmének is következessék dicséretire az emberek között.

4. Noha akarunk administrátort rendelni, ki az ország jövedelmére ugyan kiváltképpen való tiszt szerint vigyázzon és continue őkegyelme mellett legyen, de őkegyelmétől is megkívánjuk, hogy mind bányákra, sóaknákra, portusokra, mindenütt való majorságinkra, hol miből vagy kárunk vagy hasznunk következhetnék, azonképpen mind együtt s mind másutt de főképpen az Fejérváratt elkezdett épületünkre, már őkegyelme jól tudja magunk természetit, szándékunkat, nem árt ha őkegyelme abból az mi példánkot és nyomdokunkat követi, legyen szorgalmatos minden gondviselésre és építésekre, hogy abból az őkegyelme jó industriája felől szüntelen kedves híreket hallhassunk.

5. Minden dolgaiban és maga viselésében szükség hogy őkegyelme szerettetni igyekezzék, melyben mindazáltal úgy kellek magát mértékleni, az magistrátus illendő keménység nélkül nem jó és nem is lehet, magát csendes lassúsága miatt ne consomnáltassa, ki miatt az mi méltóságunk is nagy dolgokban megsértetnék, és az közönséges állapotnak is ártalma következhetnék. Azért ha valakikben vagy excessust vagy defectust tapasztal, az olyan személy, ha szolgálai kötelességben, tisztviselésben leszen, magához hívatassa, megintse, fenyítse és meg is ijessze, ha szabados személy, vagy communitas, úgy mint városok, vármegyék és székek, directorunk által citációval is procedálhat, melyet minekünk is értésünkre adhat, nyilvánvaló excessust penig in flagranti kinek ártalmas volna haladás arestatióval is praeveniáljon; azonkívül suspitiókat vagy nagyokat, vagy kicsinyeket nekünk megírjon, azért senkit mi hírünk nélkül ne bántson, abból mitőlünk várjon.

6. Hogy pengig ezekben kevesebb vétekekkel is procedálhasson, mivel egy fő csak egy fő és az országtól is távoztassa az irigységet, neheztelést ha mindent absolute magától kezdene cselekedni, kívánjuk hogy tanácsink közül szüntelen kettőt s hármát, változtatva, hogy meg ne unatkozzanak, maga mellett tarthasson és tartson, melyet mostan bemenendő commissariusunk injungáljon is az tanács uraknak, kiknek esztendő által udvarnál való intertentiójokra egy summában rendeltünk ezer magyar forintot. Fl. 1000.

Húsz öreg hordó borokat Nr. 20.

Háromszáz öreg köből búzát Nr. 300.

Háromszáz köből zabot Nr. 300., melyet őkegyelme az személyeknek állapotjokhoz képest ki többed s ki kevesebb magával leszen udvarnál, dispensáljon esztendő által, hogy panaszolkodásokat távoztassa.

7. Hogy pengig mostani tisztinek határozott voltában őkegyelme se in excessu, se in defectu ne peccálhasson, noha amint feljebb megírók, gubernátori állapata mostan őkegyelmének nem lehet, mindazáltal az őkegyelme böcsületinek nevedéséért ezekre accedálunk: külső követeknek, kik mihozzánk jönnek és ha betérnek őkegyelméhez, kinek kinek állapotjához képest udvarbíránk tartozzék illendőképben gazdálkodni az őkegyelme parancsolatjára, mindazonáltal ott afféle követeket meg nem késleltetvén. Ha kik pengig magához ablegáltatnak, azokat őkegyelme pro sua autoritate excipiálja, tractálja, és az olyanoknak is udvarbíránk gazdálkodjék. Török, tatár követnek, mivel tudja, fő emberek oda nem bocsáttatnak, posztóbeli ajándékkal és huszonöt-harminckét forint pénzbeli segítséggel is az ország administratorával, kinek continuusnak kelletik lenni, adathat őkegyelme, csakhogy praecaveálja, sokáig ne tartóztassa ott az követeket, ne kellésék sok heában való költségnek rájuk lenni. Belső gondviselést az mi illeti, szomszéd országokra való vigyázás legfővebb tiszt legyen őkegyelmének, melyet hogy jobb módjával véghezvihessen, ha vagy postákat, kémeket kelletik idegen országra járítani, azokra így költsön: Portára menő postáknak adjon Fl. 32.; Moldovába, Havaselföldébe menőknek Fl. 12. Mihozzánk küldendőknak Fl. 10. Útilevele lévén őkegyelmének nálok, hogy gazdálkodjanak nekik. Efféle postákra való költséget is őkegyelme megkímélje, amennyiben lehet, melyet így cselekedhetik: aprólékos dolgok végett, ha az két oláh országokra kelletik küldeni az brassai bírák és az háromszéki tisztviselők által vihet véghez, mellyel tartozzanak az háromszéki tisztviselők és az brassaiak is mind vigyázásból, és egyéb dolgokból is praestálni. Nevezett szerint az bereckiek Moldovára és Lengyelországra való kímiséggel [*kémséggel*] ugyan tartoznak, Tömösvárra az lugosi, karánsebesi tisztviselők által vigyázhat, de Lippára maga emberi által Illyéről vigyázthat, ide ki hozzánk is váradi posták által kevesebb munkával küldhet leveleket. Derék, titkos és siető dolgokkal küldjön onnan belől maga szolgálai közül és azoknak a megírt mód szerint adhat költséget s úti levelet.

8. Mustráknak szükség lenni ad summam esztendőben kétszer, mely mindazáltal mindenkor a mi speciális commissiónk után legyenek, őkegyelme requiráljon bennünket mikor módot ismer, és mindjárt arról levelünket emanáltatjuk, ingruente necessitate pengig gyakorta minden rendeket és kiváltképpen az szé-

kelységet megintvén készen lételre, ha kívánhatnék hirtelen, ugyan fel is ültesse, hogy az kiküldés miatt késedelem lévén, kár és veszedelem az országra ne következék.

9. Az tanács rendnek és egyéb rendeknek convocálása nem ítéljük egyéb időben szükségesnek, hanem ha igen gonosz igyekezetet hallanak az ország ellen, igen hirtelen, in tali casu, az is megengedtetik, szükség kivel nem kellett őkegyelmeket fárasztani.

10. Az törvényeknek kiszolgáltatása terminusokat concernál, melyről az országnak constitutiója vagyon, kiket pacis tempore, hogy őkegyelme celebráltasson, ő maga praesideálván a táblán szükségesképpen kívántatik.

11. Legitima tutelákat, legitima prorogatoriákat, újonnan való özvegyeknek, legitima persecutoriákat, attestatoriákat, hogy őkegyelme megadhasson, megengedték. Annak felette legitima executionálisokat compositiókra adhat őkegyelme. Dativa tutela, gratia és törvénybeli dilatiók magunk személyét illetheti. Mindazáltal mivel súlyos causákban halálra való személyeknek meg nem öletését hogy addig őkegyelme prorogálhassa, míg minket meg nem találhatnak felőle, arra való authoritást is engedünk őkegyelmének.

12. Érdemes személyeknek contentálása, mivel a mi személyünket illeti, ha kik hűséggel és haszonnal szolgálnak gratiánkat őkegyelme megigírheti nekik, kik mellett instálván levele által nálunk, azokban meg nem fogyatkoztatjuk.

13. Minden állapotoknak, hogy jobb módjával való expediálása lehessen, ha mi derekas dolgoknak informatiója kellett menni, őkegyelmére bocsátjuk, melyekről hogy őkegyelme is amint kívántatik minket informáljon, mellette levő tanácsinkkal együtt maga pecsėti alatt, elvárjuk.

14. Az végházakra őkegyelmének szorgalmatos gondjának kellett lenni, és a szükséghez képest néppel, porról, golyóbisról idején providiáljon és egyebünet is segítse, Jenőre magunknak is gondunk leszen, interim írása által őkegyelme is informáljon annak állapotjáról szüntelen.

15. Excendáltassék az erdélyi gondviselés az Partiumokra is az egy Bihar vármegyén kívül, az is csak most, pro tempore legyen így.

16. Aprólékos tiszték ha vacálni fognak, avagy őkegyelme végére megyen, hogy nímelyek nem elégségesek, vagy károsok az szolgálatban, az olyanokat őkegyelme adminisztrátorunk és exactorunk tetszéséből változtathatja, úgymint porkolábságokat, udvarbírákat, harmincadosokat, kamoraispánokat. De az főkapitányságok magunk discretiójára és dispensálására tartozzanak, az főispánságokkal és királybíróságokkal együtt.

17. Az fejevári deákoknak, alumnusoknak megtartása, két prédikátornak, egy mesternek fizetések és állapotjok amiképpen eddig magunktól el vagyon rendeltetvén, helyen maradjanak.

18. Fizetése per annue őkegyelmének tíz ezer forint hoc est Fl. 10000. Melyből száz lovast és száz gyalogot tartson.

Asztalára búza ötszáz köből Cub. 500.

Háromszáz köből zab Cub. 300.

Bő bortermésnek idejében ötven negyvenes. Nr. 50.

Fél termésnek idején negyven negyvenes Nr. 40.

Szűk termésnek idején harminc negyvenes Nr. 30.

Bárán, ha jut az ország dézsmájából Nr. 300.

Mindezeket az arendator szolgáltatassa ki az pénzen kívül. Az pénzt az administrator angariatim. Szénát az udvarbíró kaszáltasson az tövisi réten huszonöt ölig valót.

In Libera Regiaque Civitate Cassoviensi die 5 Martii Anno praesenti 1620.

TERÉZ OBORNI

THE INSTRUCTION OF GÁBOR BETHLEN TO HIS VICE-REGENT ISTVÁN BETHLEN (1620)

The study examines the context of the appointment of István Bethlen as a vice-regent (*locumtenens*) by Gábor Bethlen, Prince of Transylvania in 1620. Earlier historical studies suggested that the institution of “locumtenens” ceased to exist after 1556, and the princes of Transylvania appointed only governors (*gubernator*). According to this instruction, István Bethlen received the authority and title of the “locumtenens”, similar to that of the medieval Hungarian Kingdom, which he was to exercise in the absence of the prince. István Bethlen fulfilled his role from March to September 1620. However, from September 1620 he was appointed as a governor (*gubernator*) by his elder brother, prince of Transylvania. István Bethlen held this position between 1620 and 1630 despite the fact that Gábor Bethlen ruled over Transylvania until his death in 1629. The full text Hungarian transliteration of the instruction is included in the study.